

עידן הציונות

עורכים

אניטה שפירא יהודה ריינהרץ יעקב הריס

מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל

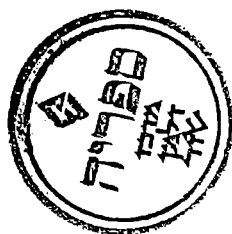

עידן הציונות

עידן הציונות

עורכים

אניטה שפירא יהודה ריינהרץ יעקב הריס

מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל
בשיתוף עם

המרכז למדעי היהדות באוניברסיטת הרווארד
המכון לחקר הציונות וישראל ע"ש יעקב וליבי גודמן
באוניברסיטת ברנדייס

המערכת המדעית

פרופ' ישעיהו גפני (יו"ר), צבי יקותיאל, פרופ' ג'רמי כהן,
פרופ' רוברט ליברלס, ד"ר מנחם מור, פרופ' שמואל פיינר, פרופ' יוסף קפלן
מרכזת המערכת: מעין אבינרי-רבהון

עריכה לשונית: יחיעם פדן
הבאה לדפוס: יצחק כהן

ספר זה ראה אור בסיוע
משרד המדע, התרבות והספורט

© Copyright by The Zalman Shazar Center for Jewish History, Jerusalem

Printed in Israel, 2000

מסת"ב 965-227-154-3 ISBN

Catalogue No. 185-471 מספר קטלוגי

© כל הזכויות שמורות למרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, תש"ס

אין להעתיק או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו, בשום צורה ובשום אופן, אלקטרוני או מכני,
לרבות צילום או הקלטה, ללא קבלת אישור בכתב מהמוציא לאור.

סדר ועימוד ממוחשב: מרכז זלמן שזר

לוחות: מכון האופסט שלמה נתן; הדפסה: דפוס גרפית ('גרף חן') בע"מ

כולם בירושלים

תוכן העניינים

7	הקדמה
9	אניטה שפירא הרצל והאירוניות של ההיסטוריה
19	חדוה בן-ישראל הציונות והלאומיות האירופית
37	יהודה ריינהרץ הציונות כזהות יהודית
45	גדעון שמעוני בחינה מחדש של "שלילת הגלות" כרעיון וכמעשה
65	יונתן פנסלר הציונות כתבנית של מדיניות חברתית יהודית
91	שמואל אלמוג החלוץ המטפורי מול "הזקנה הגלותית"
109	הנרי ניר ככל הגויים? החלוציות הציונית בהקשר בין-תרבותי
127	חמוטל בר-יוסף הציונות והקוסמופוליט היהודי
145	אבנר הולצמן תרבות נולדת – הספרות העברית ופולמוס התרבות בתנועה הציונית בראשיתה
167	דוד רוסקיס ציונות, מקום, והדמיון הספרותי היהודי
185	אביבה חלמיש "עלייה סלקטיבית" ברעיון, במעשה ובהיסטוריוגרפיה הציוניים
203	יוסף הלר עמדותיהם של בן-גוריון, וייצמן וז'בוטינסקי בשאלה הערבית – מחקר השוואתי
241	שמואל סנדלר היבטים אתנו-לאומיים ומדינתיים במדיניות החוץ של היישוב בנושא ארץ ישראל: פולמוס החלוקה, תכנית החלוקה ומלחמת תש"ח
271	אסתר מאיר-גליצנשטיין עולי עיראק והממסד הישראלי בראשית שנות החמישים – המאבק להשתלבות
297	חנה יבלונקה מה לזכור וכיצד? ניצולי השואה ועיצוב ידיעתה

אלן מינץ

בין שואה ומולדת: "הסימן" לש"י עגנון כסיפור
הקדשה

317

דוד ויטל

הציונות כמהפכה? הציונות כמרידה?

337

מפתח

349

הקדמה

אילו נשאל יהודי בעשור הראשון של המאה ה־20 לאן מועדות פניו של העם היהודי, היה מן הסתם מציע כמה אפשרויות: השתלבות בתוך התרבויות הלאומיות של עמי אירופה; הגירה למדינות שמעבר לים; פעילות נמרצת בתוך התנועה המהפכנית העולמית בתקווה להביא לתיקון עולם. רק בודדים היו מציינים את האלטרנטיבה הציונית כאפשרות ריאלית. אך בתוקף תהפוכות היסטוריות, אירוניות של גורל, נצחון הרצון האנושי וטרגדיה שלא היתה כדוגמתה, התברר מקץ מאה שנה שמכל האפשרויות שקידמו את פני העם היהודי בראשית המאה ה־20, שתיים היו נבחרות הגורל – ההגירה אל מעבר לים והציונות. הקמתה של מדינת היהודים שינתה את מצבו של העם היהודי מעם מיעוט לעם בעל ריבונות מדינית וטריטוריאלית, ומשינוי זה נגזרו תמורות חברתיות, פסיכולוגיות ותרבותיות. היה זה ביטוי מדהים לכוח ההתחדשות והיצירתיות של העם היהודי, במיוחד לנוכח השואה. לכן לא ייחא זה מוגזם לכנות את המאה ה־20 בתולדות העם יהודי – "עידן הציונות".

במלאת מאה שנה לקונגרס הציוני הראשון (1997) יזמו אוניברסיטת ברנדייס ואוניברסיטת הרווארד בארצות הברית ומרכז זלמן שזר בירושלים כנס רב משתתפים, שעסק בהיבטים שונים של "העידן הציוני". הספר שלפנינו נותן ביטוי למבחר מתוך הדיונים שהתקיימו בכנס זה.

כמו בכל נושא הקשור בציונות, אין הסכמה בין החוקרים לגבי המועד שבו מתחילה הספירה הציונית. יש המתחילים ב־1878, עם הקמת פתח־תקווה, המסמלת את היציאה מחוץ לחומות ואת היוזמה החקלאית של יוצאי היישוב הישן. יש המתחילים את הספירה ב־1881, עם "הסופות בנגב", גל הפוגרומים שהציף את דרום רוסיה ושימש זרז ל"עלייה הראשונה". יש התולים את ראשית הציונות בהופעתו של האיש הפלאי, תיאודור הרצל, שהפך תנועת התיישבות צנועה ואלמונית לתנועת עם, בעלת מהלכים במסדרונות הכוח באירופה.

הכרך שלפנינו בנוי על פרדוקס: הכרונולוגיה של העידן הציוני שמונחת בבסיסו היא הכרונולוגיה ההרצליאנית – כלומר, זו המדגישה את ההיבטים הפוליטיים של הציונות; אך רוב המאמרים הכלולים בכרך זה אינם עוסקים בשאלות פוליטיות, אלא דווקא בשאלות של תרבות וזהות, ובשינויים בדמותו המקובלת של היהודי, שנוצרו כתוצאה מן האתוס הציוני שהתגבש. דומה שהעיסוק שלנו כיום בנושאים אלה משקף את נצחונה הגדול של הציונות כתנועת עם, שהצליחה להגשים את מרבית יעדיה המדיניים. רק

הקדמה

לאחר ששאלת חיוניותה של התנועה הציונית חדלה להיות שנויה במחלוקת, מתבקש מבט על העבר מתוך מגמה לחשוף את זרמי המעמקים שלו, את החוקיות המכוונת אותו.

מקומה של התנועה הציונית בין שאר התנועות הלאומיות האירופיות, כחלק מן המחקר על הלאומיות המודרנית, יכול היה להיבחן לאחר שקיומה של מדינת ישראל היה לעובדה שאיננה מוטלת בספק. הדיונים ביחסי הגומלין בין הגולה לבין ארץ ישראל, והנסיגות לעצב מחדש זהות יהודית שמושתתת על הזיקה לארץ, כמו גם היריבות השותפות שבין ארץ ישראל והגולה בעניין עיצוב דמותו של היהודי מאותה פרספקטיבה בשלה ורוויית השלמה הדדית, שבאה לכלל ביטוי במחקרים רבים בכרך זה, לא יכלו להתבצע אלא לאחר ש"עידן הציונות" הגיע לפרקו. משקלם של הדיונים בתמורות התרבותיות שהביאה הציונות בכנפיה וביצירתה של ספרות עברית חילונית עלה לאחר שהם חדלו להיות מעין לוויית חן לפעילות המדינית, ונעשו לגורם מרכזי בעיצובה של החברה הישראלית. כלומר, הדיון בשאלות של זהות, תרבות, חברה ודימויים עצמיים כיום הוא פועל יוצא של העובדה, שנצחונה של הציונות ההרצליאנית הוריד מעל הפרק את העיסוק ב"שאלה היהודית". מבחינה זו, דווקא מיעוט העיסוק בשאלות שהטרידו את הרצל הוא הראיה החותכת להצלחתו ההיסטורית.

על פי הגיונם של דברים, "עידן הציונות" הסתיים עם הקמת מדינת ישראל; אולם אם הציונות משמעותה, בין השאר, קיבוץ גלויות ישראל והקמת מדינת היהודים, אזי נושא העלייה הוא נושא מכריע בחשיבותו, לפני הקמת מדינת ישראל ואחריה. כן לא ייתכן שכך לא יגע בהשפעת השואה, שהתרחשה בטרם קום המדינה, על הזיכרון הקולקטיבי הישראלי. משום כך חרג כרך זה מן המסגרת הכרונולוגית של שנת תש"ח בנושאים שעניינם העלייה ההמונית לאחר קום המדינה, ניצולי השואה וזכרה.

הנושא המדיני היחיד שהוקדשו לו שני מאמרים בכרך זה הוא הנושא שהרצל המעיט לעסוק בו: המאבק בין יהודים לערבים על זכות האדנות על הארץ. בזמנו של הרצל היה זה נושא מדיני שולי; בזמננו – זהו הנושא המדיני היחיד שנותר מן העידן הציוני ועדיין לא מצא את פתרונו המוסכם. לכן הוא נכלל בכרך זה.

חובה נעימה היא לנו, עורכי הכרך (פרופ' יהודה ריינהרץ מאוניברסיטת ברנדייס, פרופ' יעקב [ג'יי] הריס מאוניברסיטת הרווארד ופרופ' אניטה שפירא מאוניברסיטת תל-אביב) להודות לצוות המסור של מרכז זלמן שזר, בניצוחו של מר צבי יקותיאל, שלא חסך עמל על מנת להביא כרך זה לדפוס; לעורך הלשוני יחיעם פדן; למתרגמים אהרון אמיר, יחיעם פדן ועדה פלדור; למרכזת הספר טליה יקיר, ולמביא לדפוס יצחק כהן. יבואו כולם על הברכה.

הרצל והאירוניות של ההיסטוריה

כשהידיעה על מותו של הרצל הגיעה לתחום המושב היהודי ברוסיה, ירד אבל על בית ישראל. בזכרונות חלוצי העלייה השנייה והשלישית מות הרצל מופיע כאחת החוויות המעצבות של נעוריהם. עלם בן 18 כתב אז לחברו: "בתייתמו תקוותנו, חלומותינו", והוא הוסיף: "לפני זה לא ידענו כל-כך מה שיש לנו, כמו שהגנו יודעים עתה את החסר... לא יקום עוד איש נפלא כזה המאחד בקרבו את גבורת המכבי עם מזימות דוד, אומץ לב רבי עקיבא, המת ב'אחד' וענוות הלל, את יפי רבי יהודה הנשיא ואהבת אש של רבי יהודה הלוי; רק פעם במשך אלפי שנים יולד איש פלאים כזה".¹ שם מחבר המכתב הוא דוד בן-גוריון. תיאורו את הרצל משקף את האהבה והאמונה, התקווה וההתלהבות שהופעתו של איש זה הפיחה בקרב ההמונים היהודים. הדימוי העממי של הרצל היה של מלך היהודים, מעין משיח מודרני, שנועד להוציא את היהודים מעמק הבכא ולהוליך אותם קוממיות אל ארץ הבחירה. אך עשר שנים מאוחר יותר, ערב כניסת טורקיה למלחמת העולם הראשונה, סיכם מכס נורדאו, ידידו של הרצל ושותפו בהרפתקה הציונית, במכתב לריצ'רד גוטהייל, לשעבר נשיא הפדרציה של הציונים האמריקניים, את הישגיו המדיניים של הרצל:

He was daring and active, but he achieved nothing and would not publicly admit it. He was a make-believe, to put it bluntly: a bluffer. This I disproved violently and he sneered at me or was angry with me, teaching me superciliously that making believe was the strongest trump in the game of a public man, especially with such a nervous and impressionable people as ours.²

הניגוד בהערכת הרצל בין התפיסה העממית לבין התפיסה המושכלת של שותפו לדרך הוא אחת מן האירוניות של הגורל: מי צדק בפרספקטיבה היסטורית? הנער חסר

1 ד' בן-גוריון, זכרונות, א, תל-אביב תשל"א, עמ' 15.

2 א' פריזל, "מאקס נורדאו: הערכת פועלו המדיני של הרצל", הציונות, מאסף, ז (תשמ"ב), עמ' 428.

הניסיון מפלונסק, שלא ראה את הרצל מימיו ואך ניזון מאגדת דמותו, או הסופר המתוחכם, שהכיר את מחבר 'מדינת היהודים' והיה סמוך למעשה היצירה? המהלך ההיסטורי של מאה השנים האחרונות מהווה הוכחה נחרצת לקוצר ההשגה של התבונה האנושית, למגבלות הרציו ככוח המניע את בני האדם; ומאידך גיסא ליכולתן של אידיאות לגרום לאנשים לעשות את הבלתי אפשרי ולקרוא תגר על גבולות ההיגיון. אכן, בטווח הקצר של העשור שלאחר מותו של הרצל נראה היה שצדק נורדאו בניתוחו את מיעוט הישגיו של המנהיג המת. אך האם זהו פסק דינה של ההיסטוריה? בטווח הארוך צדק בן-גוריון וצדקה דעת הקהל היהודית שקשרה לראשו של הרצל את כתר המלוכה באינטואיציה גאונית, שהתבררה כמנבאת נכון יותר את העתיד מאשר השגות החכמים המפוכחים.

התופעה ששמה "הרצל" רצופה באירוניות, בהנחות יסוד מוטעות, במקריות מדהימה. נפלאות דרכי ההיסטוריה: בשורת 'מדינת היהודים' באה לעולם על ידי השליח הפחות מתקבל על הדעת: וקודם כל מבחינת אישיותו: מה היה בחייו של הרצל בטרם כתב את 'מדינת היהודים', שהכשיר אותו להיות הטריבון של העם היהודי? לגלות תעצומות נפש, חוכמת המדינאי, עורמת הפוליטיקאי, ודבקות בלתי נלאית במטרה שהולכת ותומקת, הולכת ומתרחקת, תכונות שהרצל גילה בעשור המופלא של חייו? כל התיאוריות שמנסות להתמודד עם מסתורין זה נשברות אל הסלע של המקרה הייחודי בהיסטוריה, של האישיות החד-פעמית וצירוף המקרים שלא ייאמן. מה היה בו, באותו עיתונאי מצליח וידוע שם, סופר מבריק של פיליטונים אך חסר עומק אינטלקטואלי או אמוציונלי, מחזאי כושל ומאוכזב; בעל השכלה מרכז אירופית ליברלית האופיינית לבן משפחה בורגנית יהודית מתבוללת; נושא זיקה מסוימת ליהדות, אך זיקה רופסת ובלתי מוגדרת, בלי מעמקים של ידע או מחויבות; איש שלא נטה למעורבות חברתית או פוליטית, שנהג לצפות מן הצד בחיך אירוני מעודן על מהלך הקומדיה האנושית. מה קרה לו, שכן לילה עבר שינוי דמות והיה למנהיג המודרני הראשון של העם היהודי?

יומנו של הרצל, תעודה יחידה במינה מבחינת גילוי הלב והחשיפה העצמית שבה, מגלה את החרדה שלו מפני אותו הדבר הגדול ממנו, האוחז בו ואיננו מרפה, מלווה אותו בלכתו ובשנתו, מציץ מעבר לכתפו בעת עבודתו העיתונאית, שנראית לפתע כה טפלה וחסרת חשיבות, ודוחק בו להמשיך ולכתוב את 'מדינת היהודים'. בשעות של חולשת דעת הוא חושש שמא דעתו נטרפת עליו והוא בוחן את עצמו על ידי תרגילי אריתמטיקה: כל עוד שתיים ועוד שתיים הן ארבע, הרצל עדיין שפוי בדעתו. אי-אפשר להסביר את מה שהתחולל בנפשו, באישיותו של הרצל, מבלי להזדקק למושג, שיהודים נמנעו מלהשתמש בו מאז ימי הגבואה: התגלות – הארה פתאומית, שמשנה מציאות. תחושה של שליחות, מבלי הכרה בשולח; תחושה של נבחרות, מבלי הכרה בבוחר.

והכל תוך מודעות עצמית ברמה גבוהה ביותר, תחושה של נוכחות היסטוריה בהתהוותה, והביטחון שלו בתפקידו בעיצוב המציאות החדשה.

נאמר על הרצל לא פעם, שהוא לא הצטיין במקוריות רעיונותיו, ואף לא בעומק האינטלקטואלי שלו. 'אוטואמנספיציה', החוברת של פינסקר מ-1882, ניתחה את הבעיה היהודית ואת האנטישמיות בהעמקה רבה מזו של הרצל בחיבורו 'מדינת היהודים'. כאינטלקטואל הרצל לא יכול היה להתחרות בכישוריהם של אחד-העם או ברדיצ'בסקי, מורי ההלכה של האינטליגנציה העברית הצעירה באותה התקופה. הטענה הזאת מאירה את אופיה של התנועה הציונית, שכמו הרבה תנועות לאומיות אירופיות בנות זמנה היתה בראשיתה תנועה בעלת יומרות תרבותיות יותר מאשר פוליטיות. התחייה הלאומית התחילה בהופעתה של תרבות "משכילית", בעברית וביידיש, שביקשה לחדש את רוח האומה על ידי יצירת שיח תרבותי חדש: חילוני, אך לא מתבולל; חותר לצאת מן הגטו, אך לשמור על הזהות היהודית. היתה זו דרך אחרת של התמודדות עם העולם המודרני: לא עוד קבלת העולם המודרני תוך ויתור דה-פקטו על הייחודיות היהודית, או הסתגרות בדלת אמות של המסורת הדתית היהודית ופניית עורף לעולם המודרני. הדרך החדשה אמרה קבלת עקרון הפתיחות לעולם הגויי, אך תוך נצירת הקולקטיב היהודי ותחירה להבטחת המשך קיומו. מאז ראשית השגת שוויון הזכויות ליהודים במהפכה הצרפתית, מחיר כרטיס הכניסה לחברה האירופית היה התפרקות הקולקטיב היהודי ואטומיזציה של הכלל היהודי. אורחות העולם או השתייכות ללאום המקומי היו שתי אלטרנטיבות שנועדו להחליף את הספציפיות היהודית שנחשבה כשריד מיותר של תקופת חשכה, שבה דתו של האדם קבעה את מעמדו בחברה. זו היתה המגמה השלטת בציבור היהודי במשך המאה ה-19 ובקרב חלקים ניכרים ממנו אף במאה ה-20, לפחות עד 1939. אך בשולי הציבוריות היהודית הופיעו נושאי מגמה אחרת, שרצו ליישם את מה שניבא משה הס כמה עשרות שנים קודם לכן: "מה שלא יוכל להשיג אח מאחיו, אדם מחברו, את זאת השג ישיג עם מעם, אומה מחברתה".³ הדיאלוג בתנאי שוויון בין היהודים והעולם הלא יהודי יושג לא על ידי התבטלות של הכלל היהודי, אלא על ידי גיבושו מחדש. על דרך הפרדוקס, ההצטרפות למשפחת האומות תהיה באמצעות קבלת עקרונות השונות. רעיון זה קנה נפשות בשל הספקות שהתעוררו ברבע האחרון של המאה ה-19 לגבי אפשרות השתלבות היהודים בחברה הסובבת לנוכח הופעתה של האנטישמיות המודרנית, שפגעה דווקא ביהודי המתיימר להיות בן האומה, בשר מבשרה ושותף בתרבותה. מצד שני הוא ינק מן ההכרה של רבים בערך הסגולי של הזהות היהודית ומן הרצון והשאיפה לשמרה. הכוונה היתה לחדש את פני היהדות תוך כדי העשרתה בתכנים מודרניים ושילובה בתנועות הגאולה החילוניות, השואפות לתיקון

העם ולתיקון עולם. אמונות אוטופיות אלה העניקו את העומק המוסרי ואת הלהט הדתי לכל התנועות הפוליטיות והחברתיות שהסעירו את העולם באותם הימים, כשהן מערערות על הלגיטימיות של הסדר הקיים בשם הצדק הטבעי ותקוות לעתיד טוב יותר. הכוח המניע של הרצל היה תחושת הכישלון של מגמת ההשתלבות: היהודים ניסו בתום לב להשתלב בחברה הסובבת, אך לא הניחו להם לעשות זאת. הוא ניסח כמעט בצורה אקסיומטית את היחס שבין האנטישמיות לבין הצלחת היהודים להשתלב בחברה: ככל שהיהודים מצליחים יותר, כן הם מעוררים את איבת הסביבה. ואילו כאשר אינם משתלבים, הם מצטרפים אל מחנות המהפכנים המבקשים להרוס את יסודות החברה, וכך שוב מעוררים איבה וזעם. כמו משה, שיצא אל אחיו רק בבגרותו, הרצל לא הכיר את עמו; ואולי היה זה לטובה, שכן אילו ידע את חולשותיו – ספק אם היה מאמין בו. הרצל לא הכיר את הרובד התרבותי-רוחני של תנועת התחייה ולא היה מודע לתכנים המיוחדים שלה. אך גם כאשר הבליט את יסוד הכורח במקום יסוד הבחירה שבציונות, שאלת הזהות הסתתרה בקפלי תפיסתו: מה זה להיות יהודי? גרמני בן דת משה? ביסוד 'מדינת היהודים' היתה ההכרזה הגאה, הגלויה: "אנחנו עם, עם אחד".⁴

היום קשה לנו להבין את הערך המשחרר שהיה בהכרזה זו: היה זה הקץ להעמדת הפנים שהכל בסדר, שהיהודים מתייחדים רק בדתם, ובאשר לכל שאר מרכיבי הזהות – הם גרמנים או צרפתים או אנגלים שווי ערך. עורכיו היהודים של עיתונו של הרצל, 'נויה פרייה פרסה', לא פרסמו מעולם מילה על הציונות מחשש ל"מה יאמרו". אביו של גרשם שלום היה משוכנע שהוא גרמני לאומי, למרות שנאלץ בשל יהדותו לעזוב אגודות גרמניות שאליהן השתייך. התחושה של חיים בשקר היא שגרמה למרידתו של גרשם שלום הצעיר בבית אביו. "הציונות", אמר שנים לאחר מכן, "ביקשה לקבוע בחיים היהודיים יחסים ישרים וגלויים במקום התדמיות ומשחק המתבואים".⁵ הצורך של הרצל לעשות הכל בגלוי, קבל עם ועולם, במשפט העמים, בצורה מכובדת, היה כמעט אובססיבי: זהו הביטוי החיצוני של המהפך הפנימי: לא עוד הסתתרות, לא עוד ניסיון לטשטש את הזהות היהודית. לכן הקונגרס הציוני הראשון צריך להיות הגדולה בהצגות תבל, מאורע תקשורתי מתוזמר היטב, שיזכה למיטב הכיסוי העיתונאי ויציג את התנועה הצעירה במלוא חדשנותה. המו"מ על הצ'רטר צריך להיעשות על בסיס של שוויון בין הרצל לבין מנהיגי עולם: לא עוד מיעוט דתי נרדף המבקש חסד, אלא אומה בעלת היסטוריה, הדורשת את זכויותיה.

הרצל דיבר מתוך הכאב והזעם של יהודי פוסט-אמנסיפציוני. הבעיות שאותן הכיר היו בעיות המעמד הבינוני היהודי בקיסרות ההבסבורגית. אך ההד שהוא עורר היה

4 ת' הרצל, מדינת היהודים, ירושלים תשל"ב, עמ' 9.

5 ג' שלום, דברים בגו, תל-אביב 1990, עמ' 134.

כליבות הממונים היהודים שעוד לא זכו להנות מן האמנסיפציה, שעבורם הזהות היהודית לא היתה בעיה אלא מציאות יום-יומית, שהיותם עם אחד לא היה לגביהם תגלית מהפכנית אלא תחושה אינסטינקטיבית, שנבעה מעצם החיים המשותפים של קהילות יהודיות צפופות, הנמצאות בעימות מתמיד עם הסביבה הלא יהודית. הזהות האתנית-תרבותית היתה שם כה דומיננטית, שמסלול ההתבוללות לא היווה אלטרנטיבה קיומית ריאלי, ופרט לחוגי אינטליגנציה מצומצמים בקרב יהודי הקיסרות הצארית, ספק אם הם הבינו את הכאב של הדחוי, כאבו של היהודי שניסה להיות חלק מן החברה הסובבת. גדולתו של הרצל לגביהם היתה בכך שהוא פרץ את הדלתות לעולם הגדול, ובפעם הראשונה העמיד את שאלת היהודים על סדר היום של החברה האירופית כשאלה פוליטית. "ממלכה יהודית" – זו היתה הסיסמה שהציתה את הדמיון של אלפים ורבבות, שהיו חסרי תודעה פוליטית ועד לרבע האחרון של המאה ה-19 נטו לקבל בהכנעה את כל ההשפלות והאפליות שגזרו עליהם השלטונות.

היתה זו עוד אחת מן האירוניות של הגורל שההיסטוריה של הציונות ושל הרצל משופעת בהן, שהאיש שהיה לסמל התנועה, לגיבור ההיסטורי שלה, היה רחוק מכל התכנים הרוחניים, שהתנועה הציונית התגאתה בהם וטענה שהם מעניקים לה יתרון ערך על פני תנועות חסרות עבר, שאינן יכולות להתפאר בתרומתן לתרבות העולם. הרצל הבין היטב את חשיבותו של מיתוס, פולחן גיבורים, שפה וספרות, דגל וסמלים: מי שגדל בוינה במחצית השנייה של המאה ה-19, באותה יורה רותחת של זהויות לאומיות המתנגשות זו בזו, של גרמנים, מדיארים, סלאבים, החותרים להבליט את זהותם הייחודית ולזכות בחשיבותו של מיתוס, לא יכול היה שלא להבין את חשיבותם של אלה. אך הרצל לא חש בנוח עם היסוד המהפכני, האי-רציונלי, הגלום בלאומיות. האיש שחתך את הקשר הגורדי של הזהות היהודית, שחולל מהפכה מושגית, הכרתית ופוליטית, היה אריסטוקרט שמרן, מעריץ של הקסם הבורגני. לא לו הסאן-קילוטיות היחפנית של מהפכנים למיניהם: הוא ביקש לשמר את סדר החברה האירופית, לא להרוס אותה. הוא לא קרא תגר על התרבות האירופית, אלא ראה אותה כחלק בלתי נפרד מעצמו. כאשר סערה רוחו בעת כתיבת 'מדינת היהודים' – הוא הלך לאופרה, להאזין לאופרה של וגנר, כדי להשיב לעצמו את שלוות נפשו. בגדי הערב שהוא דרש מבאי הקונגרס ללבוש לערב הפתיחה, הכפפות הלבנות שהוא טרח ללכלך מעט לפני שהלך לפגוש את הבארון הירש (שלא ייראו חדשות מדי), האופרה והתיאטרון שאמורים היו להיות חלק בלתי נפרד מדגם מדינת היהודים כפי ששרטטו ב'אלטנולנד', כולם אומרים אותו הדבר: הרצל ביקש להוציא את היהודים מאירופה, אך לא את אירופה מהיהודים. כאן היה אחד ממקורות אי-ההבנה שהתפתחה בינו לבין התנועה שהקים: לגביהם התכנים הרוחניים של התנועה, הזיקות ההיסטוריות שלה, הקשר עם העבר, עם עולם המיתוס והאגדה, היה בעל חשיבות מעצבת. הם הפגינו את הזלזול היהודי בן הדורות

הכרך שלפנינו בנוי על פרדוקס: הכרונולוגיה של העידן הציוני שמונחת בבסיסו היא הכרונולוגיה ההרצליאנית – כלומר, זו המדגישה את ההיבטים הפוליטיים של הציונות; אך רוב המאמרים הכלולים בכרך זה אינם עוסקים בשאלות פוליטיות, אלא דווקא בשאלות של תרבות וזהות, ובשינויים בדמותו המקובלת של היהודי, שנוצרו כתוצאה מן האתוס הציוני שהתגבש. דומה שהעיסוק שלנו היום בנושאים אלה משקף את נצחונה הגדול של הציונות כתנועת עם, שהצליחה להגשים את מרבית יעדיה המדיניים. רק לאחר ששאלת חיוניותה של התנועה הציונית חדלה להיות שנויה במחלוקת, מתבקש מבט על העבר מתוך מגמה לחשוף את זרמי המעמקים שלו, את החוקיות המכוננת אותו.

מקומה של התנועה הציונית בין שאר התנועות הלאומיות האירופיות, כחלק מן המחקר על הלאומיות המודרנית, יכול היה להיבחן לאחר שקיומה של מדינת ישראל היה לעובדה שאיננה מוטלת בספק. הדיונים ביחסי הגומלין בין הגולה לבין ארץ ישראל, והנסיגות לעצב מחדש זהות יהודית שמושגת על הזיקה לארץ, כמו גם היריבות/השותפות בין ארץ ישראל והגולה בעיצוב דמותו של היהודי מאותה פרספקטיבה בשלה ורוויית השלמה הדדית, שבאה לכלל ביטוי במחקרים רבים בכרך זה, לא יכלו להתבצע אלא לאחר ש"עידן הציונות" הגיע לפרקו. משקלם של הדיונים בתמורות התרבותיות שהביאה הציונות בכנפיה וביצירתה של ספרות עברית חילונית עלה לאחר שהם חדלו להיות מעין לוויית חן לפעילות המדינית, ונעשו לגורם מרכזי בעיצובה של החברה הישראלית.

